

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
СУМСЬКА ФІЛІЯ

Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
з навчальної дисципліни «Логіка»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
081 Право (право)
за темою 4 – «Загальні принципи (закони) правильного міркування»

Суми 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол від
29.08.2023 № 2)

Розробник:

Доцент кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат філософських наук
Тетяна ПОНОМАРЕНКО

Рецензенти:

Доцент кафедри соціальних та економічних дисциплін Харківського
національного університету внутрішніх справ, кандидат соціологічних наук
Наталія БОБРО

Професор кафедри психології, політології та соціокультурних технологій
Сумського державного університету, доктор філософських наук, професор
Андрій ЛЕБІДЬ

План лекції

1. Поняття логічного принципу (закону).
2. Характеристики основних логічних принципів.
3. Використання основних принципів логіки в юридичному пізнанні в практиці.

Рекомендована література:

Основна

1. Войтенко Д. О., Качурова С. В., Невельська-Гордєєва О. П. Логіка в запитаннях і відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. О.П. Невельської-Гордєєвої. Харків : Право, 2019. 126 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/image/data/Files/493/3_Logika_v_zapitannjah_NP_vnutri.pdf
2. Конверський А. Є. Сучасна логіка (класична та некласична). 2-ге вид. перероб. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2017. 294 с. URL: http://philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Konverskii_Modern_logic.pdf
3. Логіка для юристів: підручник / В. С. Бліхар, В. В. Левкулич, М. М. Олексюк, Б. Б. Шандра, В. Ю. Свищо, О. І. Матвієнко. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2022. 316 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/44906/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0.pdf>
4. Хоменко І. В. Логіка. Теорія і практика : підручник. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 328 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Lohika_teorii_ta_praktyka.pdf?
5. Шепетяк О. М. Логіка. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Фенікс, 2015. 256 с. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/10807/1/%D0%9B%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0_%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf
6. Юридична логіка : підручник / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 248 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/559/1/%D1%8E%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BA%D0%B0%202016.pdf>

Додаткова

1. Навчально-методичний посібник для самостійної роботи та практичних занять з навчальної дисципліни «Логіка» (галузь знань 0304 «Право», 0302 «Міжнародне право»; освітньо-кваліфікаційний рівень «Бакалавр»; напрям підготовки 6.030401 «Правознавство», 6.030202 «Міжнародні відносини») для студентів I курсу денної форми навчання / уклад.: О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. Е. Зархіна та ін. Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2013. 90 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/1876/1/NMP_0010.pdf

2. Тягло О. В. Критичне мислення в дії, або досвід критичної рецензії. *Постметодика*. 2017. № 1 (126). С. 8-13. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/765d7941-c171-4458-b806-a2511a21e98b/content>
3. Тягло О. В. Юридична логіка чи логіка для юристів? *Наше право*. 2013. № 2. С. 180–183. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0e481f5f-cbf9-47ba-84bc-3b4e3de18f1e/content>
4. Тягло О. Чи потрібне критичне мислення українській школі? *Практична медіаграмотність: міжнародний досвід та українські перспективи* : зб. ст. П'ятої міжнар. наук.-метод. конф. з медіаосвіти та медіаграмотності (м. Київ, 31 берез. – 1 квіт. 2017 р.). Київ : Центр Вільної Преси, Академія української преси, 2017. С. 60–64. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c56ef7bd-0b0a-4063-aa24-3093d041e10f/content>
5. Тягло О. В. Логіка юридичних міркувань. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 2. С. 349–353. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4da55cde-fa8f-41e1-a0fb-dcd3ca8534e8/content>
6. Тягло О. В. До поняття юридичної логіки. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2015. № 3 (70). С. 241-248. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5b8e5e91-6ca7-46f5-9ebb-50886d7b948c/content>

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Інститут філософії НАН України імені Григорія Сковороди. URL: <http://www.filosof.com.ua/>
2. Практикум з логіки. URL: <http://philosophy.ck.ua/praktikum-z-logiki/>
3. Федорченко Ю. Формальна і трансцендентальна логіка. URL: <http://fedorchenko.ho.ua/journal/7.html>
4. Інституційний репозитарій Харківського національного університету внутрішніх справ. Філософія. Логіка. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/communities/b1144b3a-80f2-4fb0-a8c6-702efd7f112f>

Текст лекції

1. Поняття логічного принципу (закону)

Загальне філософське визначення закону можна сформулювати так: *закон* є об'єктивно-необхідний, сталий зв'язок між явищами, який постійно повторюється.

Сама ідея закону в європейській культурі була вперше введена давньогрецькими мислителями (Піфагор, Анаксимандр, Геракліт) на підставі уявлень про юридичний закон (*nomos*). Вони припустили, що подібно юридичним нормам існують загальні закони буття природи, громадського життя, свідомості і мислення. Оскільки поняття юридичного закону

пов'язувалося з надприродними силами, що визначають порядок речей, подій і долі людей, застосування більш загального поняття «закон» за межами власне юриспруденції було покликано підкреслити їх не залежний від людської свідомості і волі характер.

Із сучасної точки зору будь-яка наука прагне відкрити закони того сектора реальності і людської діяльності, який вона вивчає. Тому можна говорити про агрономічні, геологічні, медичні, технічні тощо закони. Видатний французький філософ і фізик кінця XIX – початку XX ст. Еміль Бутру запропонував розділити всі закони на декілька груп: закони логічні, математичні, механічні, фізичні, хімічні, біологічні, психологічні, соціологічні, причому до останньої групи він відніс і юридичні закони. Для цілей нашого дослідження цю класифікацію можна скорегувати в такий спосіб: закони природи, закони громадського життя, технологічні закони, закони логіки і математики, філософські закони, юридичні закони.

З історичної точки зору очевидно, що в точному сенсі слова законом варто називати тільки юридичний закон (норму права). Все-таки інші види законів вірніше (і це вже робиться сучасними, особливо англomовними, авторами) називати принципами, тобто основними, головними, керівними ідеями, з якими мають узгоджуватися всі інші положення даної науки. Разом з тим з огляду на усталені традиції вживання слова «закон» у навчальній і науковій літературі з логіки відзначимо тільки, що подальше застосування виразів «логічні принципи» або «принципи логіки» відповідає вживанню слів «логічні закони» і «закони логіки». В обох випадках під *принципами (законами) логіки маються на увазі стійкі зв'язки між думками, що гарантують необхідні якості правильного міркування в будь-якій сфері – визначеність, послідовність, несуперечливість та доказовість*. У силу цього Бутру був цілком правий, коли говорив: «Закони, що панують над будь-яким науковим дослідженням, є логічні закони». Він мав на увазі три сформульованих ще Аристотелем принципа – *принцип тотожності, принцип несуперечливості і принцип виключеного третього*, до яких Лейбніц запропонував додати *принцип достатньої підстави*.

Ці закони або принципи мають ключове методологічне значення не тільки для інших наук, але й для самої логіки, тому що будь-яка її форма повинна рахуватися з ними навіть тоді, коли в деяких формальних системах доводиться виключати якийсь один з них. Тому вони одержали назву *основних*, на відміну від необмеженої безлічі можливих, але вже *похідних* від них принципів.

У деяких підручниках і навіть у науковій літературі ще можна зустріти твердження про те, що принципи логіки є об'єктивними принципами правильного мислення, що вони існують незалежно від волі людей і т.ін. У XX ст. було показано, що подібні твердження невірні. За аналогією з неевклідовими геометриями були розроблені нетрадиційні (неаристотеліві) логічні теорії, в яких перестають діяти ті або інші принципи традиційної логіки, кожний з яких являє собою певну схему правильного міркування в досить обмеженій сфері мислення. Та обставина, що при використанні нетрадиційних логічних систем, у яких відсутні ті або інші логічні принципи, можна одержати важливі

теоретичні і практичні результати, говорить нам про те, що ці принципи не *об'єктивні*, а *інтерсуб'єктивні*, і прийняття того або іншого їхнього набору визначається нашими завданнями і можливостями застосування конкретної логічної системи до їх вирішення. Проте, ще раз підкреслимо, жодна логічна система не обходиться взагалі без яких-небудь принципів.

2. Характеристики основних логічних принципів

Принцип достатньої підстави. Цей принцип говорить: Будь-яка думка, виражена привселюдно, повинна мати достатню підставу. Хоча цей принцип і був явно введений у логіку тільки Лейбніцем, але по суті саме цим принципом керувався як вихідним ще Аристотель, який визначав науку аналітики (тобто логіки) так: «Насамперед варто сказати, про що дослідження і справа якої воно (науки): воно про доведення, і це справа науки, що доводить». Але будь-яке доведення має спиратися на якусь підставу, причому не на будь-яку підставу, а на достатню підставу. Але що таке «достатня» підстава? Змістовний критерій достатності, тобто задовільності, лежить за межами власне логіки, в галузі конкретних наук, практики і людського спілкування. При цьому в кожній окремій науці й у кожній окремій сфері практики і спілкування є свої власні уявлення про достатність, як є вони й у кожній окремій людини в її життєвих планах і діях, що ведуть до них. Щоб зшити плаття або купити клейонку на кухонний стіл, досить обійтися примітивним метром шевця; щоб не спізнитися на лекцію або на побачення, досить обійтися звичайним наручним годинником, але щоб запустити супутник, механічного годинника вже не досить і потрібно користуватися дуже точними, можливо, навіть атомним годинником; щоб довести математичну теорему, варто звернутися до необхідного і достатнього списку аксіом, правил виводу і раніше доведених теорем; щоб довести законність позову або призначення покарання, потрібно послатися на необхідної і достатні для цього підстави в фактичних обставинах справи та нормах матеріального і процесуального права, а також на логічний зв'язок між ними і т. д.

Змістовні критерії достатності дуже варіабельні, але з цього зовсім не випливає, що принцип достатньої підстави не потрібний у логіці, як вважають деякі його сучасні критики. Якщо він не потрібний, то тоді не потрібно буде нічого доводити, і вся наука і нормальна людська діяльність перетворяться на безформну хаотичну масу нічим не підкріплених тверджень і заперечень і, відповідно, керованих (або взагалі некерованих) дій і вчинків – буде «все дозволено», у тому числі і злочини, оскільки всі юридичні закони перестануть діяти.

У логіці ж цей принцип цілком на місці, тому що замість змістовних критеріїв достатності в ній діють формальні критерії у вигляді інших основних принципів. Сам же він є теоретичною аксіомою, з якої випливає ідея доведення. **Довести твердження** — значить показати, що воно є логічним наслідком інших тверджень, істинність яких уже встановлено. Висновок логічно випливає з прийнятих засновків, якщо він пов'язаний з ними цим логічним законом. Так

що без його визнання немає необхідності в логічному слідуванні і самій процедурі доведення.

Принцип тотожності $A \equiv A$. Він вимагає, щоб у процесі міркування ми вживали деякий термін у тому самому сенсі, розуміючи під ним щось визначене.

Таким чином, принцип тотожності встановлює перший формальний критерій необхідності і достатності для правильної думки. Інакше кажучи, кожне висловлення впливає із самого себе і є необхідною і достатньою умовою своєї істинності. Цю обставину можна розуміти і як імплікацію $A \rightarrow A$ і виразити даний закон символічно у вигляді іншої формули $A \rightarrow A$, наприклад: «якщо будинок високий, то він високий» або навіть «якщо трава залізна, то вона залізна» тощо.

У застосуванні принципу тотожності до конкретного матеріалу з особливою наочністю проявляється загальна риса всіх логічних принципів. Вони являють собою формальні тавтології, як би повторення того самого і не несуть змістовної, «предметної» інформації. За цю змістовну «порожнечу» логіку часто критикують люди, які погано їй вчилися і зовсім її не зрозуміли.

Насправді, *логічні принципи* – це всього лише гранично загальні схеми, відмінна риса яких полягає у тому, що, підставляючи в них будь-які конкретні висловлення (як істинні, так і хибні), ми обов'язково одержимо істинний вираз.

Деякі критики формальної логіки (на кшталт Гегеля і його послідовників) витлумачували принцип тотожності як невірний принцип буття, що говорить про його абсолютну сталість і визначеність. Зрозумілий так, він перетворюється на твердження, що речі завжди залишаються незмінними, тотожними самим собі. Таке розуміння принципу тотожності не має нічого спільного з логікою. Як відзначає сучасний російський логік О. А. Івін, цей принцип узагалі нічого не говорить про мінливість або немінливість речей і людей. Він затверджує тільки те, що якщо річ змінюється, то вона змінюється, а якщо вона залишається тією ж, то вона такою ж і залишається, і нічого більшого за змістом понад це.

Принцип тотожності забезпечує передбачуваність у поведінці людей, які його дотримуються, оскільки вони підкоряються вимогам стійкості, визначеності думки і серйозно розраховують на те, що їх правильно зрозуміють. Дійсно, у процесі міркування значення понять і тверджень не слід змінювати. Вони повинні залишатися тотожними самим собі, інакше властивості одного об'єкта непомітно виявляться приписаними зовсім іншому. Якщо ми почали говорити, допустимо, про зірки як небесні тіла, то слово «зірка» протягом усього часу, доки ми обговорюємо цю тему, має позначати саме такі тіла, а не зірки на новорічних ялинках, зірки естради або зірки на погонах. В останньому випадку даний принцип попереджає нас про необхідність попереднього аналізу й уточнення понять, які ми використовуємо в наших твердженнях і запереченнях.

Принцип несуперечливості $\sim (A \wedge \sim A)$. Міркування має бути не тільки зрозумілим, чітким та визначеним, але й послідовним та несуперечливим. Послідовність виражається у принципі несуперечливості думки, який

проголошує: два протилежних судження не можуть бути одночасно істинними. З цього випливає, що принаймні одне з них обов'язково буде хибним. Цей принцип становить другий формальний критерій достатньої правильності думки. Слід звернути увагу на легковажне ставлення до назви даного принципу, яке досить часто зустрічається і в науковій, і в навчальній літературі з логіки, коли його називають «принципом суперечності». Проти такого вживання слід зважити на те, що навіть не можна уявити, щоб у кримінальному кодексі цивілізованої держави з'явилася норма виду «право злочину». Для чого ж тоді в логіці зберігати некоректний і просто хибний вираз «принцип (= закон) суперечності»?

Адже сенс цього принципу полягає саме в забороні суперечності, а не в дозволенні і тим більше не в заохоченні до суперечливості думки.

З погляду послідовної теорії визнання принципу суперечності в логіці неодмінно веде до того, що в ній можуть виводитися прямо протилежні твердження, які ні до чого не зобов'язують тих, хто не бажає керуватися у своїх думках цим другим формальним критерієм достатності використовуваних підстав. Адже нікого не задовольнить висловлення типу «Мене звать Микола і не Микола», «Марія народила і не народила сина» тощо. Зрозуміти подібні вирази і тим більше погодитися з ними може хіба шизофренік, а наполягати на їх істинності може тільки шахрай. Проте саме юристам найчастіше доводиться зустрічатися з суперечливістю між думкою та справою, яку з гіркотою помітив ще Сократ: «Людина знає, що таке добре, але робить те, що погано».

Принцип виключеного третього $A \vee \sim A$ формулюється таким чином: про будь-який предмет думки можна або щось стверджувати, або заперечувати те ж саме – третього не дається (*tertium non datur*). Внаслідок цього два суперечні судження не можуть бути одночасно хибними, одне з них – обов'язково істинне.

Цей принцип становить третій формальний критерій достатньої правильності думки.

Порушення принципу виключеного третього полягає у ствердженні одночасної хибності двох суперечних суджень та у пошуках третього істинного судження (якоїсь середини). На цій підставі в англomовній літературі цей принцип називають *принципом виключеної середини* (Principle of the Excluded Middle).

Слід зауважити, що цей принцип ще з давнини викликав критику в прихильників парадоксів, пов'язаних з нечіткістю понять, які позначають перехідні стани буття та якості предметів: парадокси Евбуліда «купа зерна», «лисий» вказували на неможливість певно сказати, коли множину зерен або волосся, що випало з голови людини, слід вважати достатньою для того, щоб назвати множину зерен «купою зерна», а людину – «лисою». Розв'язання цих парадоксів може йти двома різними шляхами –або шляхом домовленості, що ж таки вважати «купою», «лисим», а у більш серйозних випадках, типових для юриспруденції, – кого вважати молодого (тобто невідповідальною за свої рішення і вчинки) людиною, а кого – ні; або шляхом побудови неаристотелівських логічних систем, що мають не два, а більшу кількість

істиннісних значень, тобто так званих багатозначних аж до безкінченно значних та нечітких логічних систем.

Вже згаданий Гегель критикував принцип виключеного третього з іншої позиції, пропонуючи приклад двох тверджень, жодне з яких не буде істинним: «Дух є зеленим или він не є зеленим».

Через сто років Б. Рассел теж демонстрував обмеженість даного закону прикладом з'ясування істинності твердження «Нинішній король Франції є лисим». Але в обох випадках ми маємо справу не з дискредитацією даного принципу, а з безсенсовними висловленнями, які взагалі не підлягають істиннісній оцінці. Але з цих прикладів слід зробити висновок: принцип виключеного третього можна застосовувати виключно до осмислених суджень.

Крім наведених основних, у сучасній логіці запропоновано безліч інших похідних принципів (подвійного заперечення, контрапозиції, де Моргана тощо).

Слід зауважити, що їх виведення можливе лише за умови припущення істинності основних принципів. Завдяки табличній техніці встановлення рівносильностей між формулами процес знаходження завжди істинних формул, які можна вважати вираженням логічних принципів, залежить лише від наших зусиль, бажання і терпіння. Це дає привід багатьом прихильникам сучасної математичної логіки, зокрема О. А. Івіну, вважати, що основних принципів логіки не існує, бо всі принципи рівноправні. Більш того, на його думку, обговорювані вище принципи взагалі є не принципами, а просто порадами. Якщо стати на цю точку зору, то й уся логіка є не наукою, а просто збірником порад, до яких можна прислуховуватися, а можна й не прислуховуватися. На жаль, надто багато людей, які навіть не чули про думку О. А. Івіна, діють і мислять так, ніби вони керуються саме нею. Проте навіть у сфері логіки порушення принаймні двох основних принципів — достатньої підстави та тотожності, веде до побудови формальних теорій, які роблять відповідні зусилля марними, а формальне виведення нових принципів позбавленим наукового і практичного застосування.

3. Використання основних принципів логіки в юридичному пізнанні в практиці

Як і будь-яка розумова діяльність у будь-якій сфері практики і пізнання, юридичне мислення підкоряється основним логічним принципам. Юридичні дослідження, оцінки і рішення можуть бути визнані істинними тільки тоді, коли забезпечені визначеність, несуперечливість, послідовність і обґрунтованість міркувань. Разом з тим зрозуміло, що для правильної юридичної оцінки певної події недостатньо дотримуватися тільки вимог логічних принципів. Крім них, важливе значення має забезпечення вірогідності вихідних даних, на яких будувалася оцінка, що потребує дотримання повноти розслідування реальних обставин і судового розгляду справи, а також обов'язкового врахування чинного законодавства.

Так, приймаючи до розгляду цивільний позов, суддя виходить з достатності підстав для нього. Ці підстави повинні бути одночасно фактичними (реальна фабула справи), юридичними (наявність відповідних цій фабулі

процесуальних дій і документів, а також правового закону) і логічними (можливість установлення достатньо вмотивованого зв'язку між конкретним випадком і нормою права). У кримінальному процесі закони логіки також сприяють правильній кваліфікації злочину, що відповідає його фактичним обставинам.

Сутність кримінально-правової кваліфікації полягає у встановленні і юридичному закріпленні точної відповідності ознак вчиненого діяння ознакам складу злочину, передбаченого кримінальним законом. Тому відповідний інтелектуальний процес повинен виключати невизначеність, суперечливість, непослідовність і необґрунтованість висновків. Порушення основних логічних принципів веде до неправильної юридичної оцінки діяння і негативних юридичних наслідків – законний позов не задовольняється, проте задовольняється недостатньо обґрунтований позов; адміністративний проступок тлумачитися як злочин; якийсь обвинувачений за злочин, що не має великої суспільної небезпечності, карається занадто суворо, а небезпечний злочинець йде від покарання або отримує незначне покарання.

Логічні принципи в процесі юридичного аналізу повинні використовуватися в їхній системній єдності, бо тільки у своїй сукупності вони охоплюють усі головні формальні напрямки розумової діяльності юриста. Дотримання цих законів у практичній діяльності сприяє одержанню несуперечливих, обґрунтованих висновків у справі, спрямованих на правильну юридичну оцінку подій, встановлення судової істини.